

Датум пријема рада: 21.03.2016.
Датум прихватања рада: 08.06.2016.

Научни рад
УДК: 330.142.23:32.019.5
DOI: 10.7251/NOE1620008A

KAPITALIZAM, ETIKA I KRIZE

CAPITALISM, ETHICS AND CRISIS

Prof. dr Hamid Alibašić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Brčko
dr_hamid_a@hotmail.com

Prof. dr Izet Ibreljić

Univerzitet u Tuzli, Ekonomski fakultet, Tuzla
ibreljic@yahoo.com

Rezime: *Savremeno vrijeme u kojem živimo je vrijeme kapitalizma. Kapitalizam, kao što je to danas dobrim dijelom ustaljeno mišljenje, ne predstavlja konačnu formu društvene organizacije, te kao takav zahtijeva preispitivanje, prije svega, sa aspekta funkcionisanja, ali i izgleda za budućnost. Intelektualne debate o mogućnostima preuređenja savremenog kapitalizma ili njegove eventualne supstitucije su posebno aktualizirane u doba današnjih ekonomskih kriza. Iščitavanje savremene literature na ovu temu upućuje primarno na aktualiziranje moralizacije savremenog ekonomskog života, a u nekim slučajevima se reaktualiziraju ranije ideje o socijalizmu u kome bi dominirale sloboda, pravедnost i solidarnost. Etičnost u društvu treba da u svakom slučaju supstituiru društvo u kome je profit osnovno mjerilo egzistencije. U radu koji slijedi daje se kraća sinteza ekonomsko-teorijskih, političkih i ovovremenih konvencionalnih promišljanja na ovu temu. Istraživanje međuodnosa kapitalističkog sistema etike i nastajanje kriza zahtijeva, naravno, znatno širu elaboraciju kritične mase etičkih vrijednosti kao pretpostavki preuređenja ili evolucije savremenog kapitalizma, ali i uslova i mogućnosti te osnovnih pravaca prekomponovanja savremene globalne-ekonomske scene. Za tako nešto neophodno je, naravno, znatno više istraživačkog napora, ali imajući u vidu namjenu ovog rada u fokusu istraživanja je samo sintetički okvir ove aktuelne i veoma kompleksne problematike.*

Ključne riječi: kapitalizam, etika, kriza.

Abstract: *Capitalism, modern times we live in as it is now largely settled opinion, is not the final form of social organization, and as such requires a review, above all, in terms of performance, but also look into the future. Intellectual debate about the possibilities of modern capitalism renovation and its eventual substitution are particularly actualized in today's era of economic crisis. Reading contemporary literature on the subject suggests primarily to update the moralization of modern economic life, and in some cases re-actualize earlier ideas of socialism in which freedom, justice and solidarity have a dominant role. Ethics in the society should in any case substitute a society where profit is the*

basic measure of existence. The work that follows gives the shorter synthesis of economic theory, political and current conventional thinking on this topic. Research interrelationship of the capitalist system of ethics and the formation of a crisis requires of course, much broader elaboration of a critical mass of ethical values as assumptions for renovation or evolution of modern capitalism, but also the conditions and opportunities and basic directions for current global economic scene rearrangement. For something like that it is necessary of course much more research effort, but bearing in mind the purpose of this work the focus of research is the only synthetic framework of the current very complex issue

Keywords: capitalism, ethics, crisis.

I UVOD

Danas živimo u vremenu koje će vjerovatno dugo analizirati generacije iza nas. To je, prije svega, doba ekonomske krize, najveće poslije Velike depresije od prije 80 godina i vrijeme početka transformacije globalne ekonomske scene. Po mnogima je to i vrijeme koje karakterišu nadolazeće klimatske promjene i kriza ljudske civilizacije uopšte. Dobar dio ovovremenih analitičara smatra, međutim, da naše doba obilježavaju u suštini kriza programa, modela, ideja uopšte, a osobito kriza etike što će imati svoje dugoročne političke, ekonomske, demografske, ekološke, kulturološke i druge posljedice.

Većina ekonomista smatra da savremena ekonomska kriza ni u kom slučaju ne predstavlja kraj kapitalizma, kao ekonomskog modela življenja nego, prije svega, prelaz iz globalne amerikanizacije u neizvjestan postamerički svijet. Kad je o perspektivama riječ, niko od njih ne može sa sigurnošću isključiti mogućnost pretvaranja krize u katastrofu s obzirom na probleme sa kojima se savremeni svijet suočava.

Današnje vrijeme zahtijeva svakako od ekonomista i preispitivanje ranije definisanih, ali i savremenih ekonomskih doktrina koje su imale utjecaja na ekonomsku politiku na globalnom nivou. Samim tim one snose dio odgovornosti za današnju krizu, mada naravno, nisu jedini i isključivi krivci za novonastale ekonomske probleme. Osnovni zadatak ekonomske nauke ostaje, ipak, odgovor na pitanje kako najefikasnije riješiti ovu situaciju i kako se racionalno ponašati u vremenima koja dolaze.

II EKONOMSKE DOKTRINE U KONTEKSTU ETIKE I EKONOMSKIH KRIZA

Liberalizam i etika Adama Smita

Kapitalistički sistem kao organizacija ekonomskog života egzistira u različitim fazama stotinama godina. Njegov anglosaksonski liberalni model je teorijski obrazložen još u radovima A. Smita u drugoj polovini 18-og stoljeća. Ovdje se specijalizacija kroz nevidljivu ruku interpretira kao prirodno stanje društva. To je u izvjesnom smislu u skladu sa drevnim Aristotelovim promišljanjem po kome ljudi primarno vode računa o sopstvenim interesima slijedeći shvatanje da je to pametno. "Samo, ipak, nije moguće ostvariti sopstvene interese nezavisno od interesa porodice i zajednice."¹ Po nekima, međutim, ovakav smitovski koncept implicira pretpostavku na princip minimalne države odnosno, društva koje predstavlja skup autonomnih egoističnih pojedinaca sa veoma heterogenim interesima i namjerama bez ikakve etičke sadržine.

Ovakav pristup ekonomskom životu po kome pojedinac, primarno zainteresovan za vlastitu dobit ostvaruje i društveni cilj odnosno, "unapređuje interes društva djelotvornije nego kad stvarno nastoji da ga unapređuje"², je žestoko kritikovan jer se po Kejnzu npr. "privatni i društveni interesi nikad ne podudaraju."³ Slično rezonuju i mnogi drugi poznati ekonomisti (Samuelson, prije svega) korigujući ovakva smitovska promišljanja i prilagođavajući ih novom vremenu.

Pri savremenom iščitavanju klasične ekonomske literature, daje se nerijetko znatno veći akcenat na moralnost liberalizma Adama Smita (pri čemu se često ostavlja po strani njegovo zalaganje za slobodnu trgovinu), a njegovi etički stavovi nastali kao sinteza određenih stoičkih i hrišćanskih promišljanja ponovno se razmatraju. U svom

prvom značajnom djelu "Teorija moralnih osjećaja", koje neki poznati ekonomisti (J. Šumpeter i A. Sen, npr.) stavljaju ispred njegovog "Bogatstva naroda", Smit doslovno ističe: "Ma koliko se pretpostavljalo da je čovjek sebičan, očigledno je da u njegovoj prirodi postoje neka načela koja podstiču njegovu zainteresovanost za sreću drugih ljudi."⁴ Prema njemu, dobar privrednik treba da svojom aktivnošću unapređuje i blagostanje svoje zajednice. Slično je na ovu temu pisao i jedan poznati Smitov savremenik, analizirajući relaciju između blagostanja pojedinca i blagostanja njegove zemlje, pa zaključuje da se "svaki čovjek za prosperitet svoje zemlje zanima najprije kao za nešto, što mu je korisno, a potom i kao za svoje djelo."⁵

Analizirajući Smitov doprinos ekonomskoj nauci, jedan savremeni njemački filozof je mišljenja da je on bio prvenstveno filozof morala, a ne samo teoretičar tržišta, pogotovo u njegovoj fundamentalnoj varijanti kako mu se danas često pripisuje jer je on, po njemu, "shvatio nešto što su njegovi ideološki nasljednici zaboravili jer im je tako odgovaralo."⁶ U istom tonu neki kritičari, ocjenjujući posljednje djelo nobelovca A. Sena "Idea pravde" (The Idea of Justice), primijećuju da je ono "pokušaj vraćanja moralnosti liberalizma Adama Smita poslije neoliberalističkog amoralizma koji je potresao svet."⁷

Razmatrajući savremenu krizu, jedan od anglosaksonskih ekonomskih analitičara preferira takođe Smitovo prvo djelo "Teorija moralnih osjećaja", u kojoj on prati evoluciju etike, pošavši od čovjekove prirode kao društvenog bića koje osjeća stid ukoliko čini nešto za šta vjeruje da bi neutralni posmatrač smatrao nepriličnim."⁸ Ovakva razmišljanja, po nama, idealiziraju donekle ekonomski život, pogotovo u njegovoj savremenoj dimenziji. Stoga je vjerovatno realniji zaključak da je "politička ekonomija Adama Smita utemeljena na integriranoj slici čovjeka koja ne polazi od toga da čovjek uvijek djeluje racionalno usmjereno na vlastitu korist."⁹ Imajući to u vidu, bez obzira da li se odlučili za moralistički ili analitički pristup savremenoj ekonomskoj krizi, postavke Adama Smita moraju imati odgovarajuće mjesto.

⁴ Smit, A., *Teorija moralnih osjećaja* (prema *Ekonomist*, br. 443, Beograd, 2008.)

⁵ Tokvil, A. De, *Demokratija u Americi*, IKZO, Novi Sad, 2002., str. 205.

⁶ Safranski, R., *Koliko globalizacije čovjek može podnijeti*, Ljevak, Zagreb, 2008., str. 20.

⁷ *NIN*, Beograd, novembar 2009.

⁸ Malanga, S., *Šta se desilo sa radnom etikom*, Ekonomska politika, Beograd, 14.09.2009.

⁹ Koprek, I., *Gospodarska etika u vremenu postmoderne i u vremenu globalizacije*, u Zborniku, *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, MATE d.o.o., Zagreb, 2007., str. 196.

¹ Aristotel, *Nikomahova etika*, IKZO, Novi Sad, 2003., str. 126.

² Smit, A., *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd, 1970., str. 625.

³ Kejnz, Dž. M., *Ekonomski eseji*, CECOS, Novi Sad, 1987., str. 233.

Marksizam i postmarksizam o ekonomskim krizama

Danas, u vremenu ekonomske krize deceniju nakon ishitrenog proklamovanja kraja istorije, odnosno posljednje ideološke tačke evolucije čovječanstva se pored A. Smita "otkrivaju" i drugi mislioci iz prošlosti koji su pokušavali da otkriju pravu prirodu kapitalističkog sistema i čije je učenje odigralo ogromnu ulogu u svjetskoj ekonomskoj istoriji. Među prvima se svakako reaktualiziraju ideje klasika marksizma, a istovremeno i postmarksističke analize savremenog kapitalizma dobijaju na intenzitetu. Ovdje se, naravno, apstrahuje vulgarizacija marksizma, pri čemu je marksistička utopija besklasnog društva, odnosno diktature proletarijata supstituisana totalitarnom državom sa autoritarnim političarima i dugotrajnom diktaturom jednopartijske države.

Kritizirajući postavke A. Smita o slobodnoj trgovini, klasici marksizma ističu da je zaslugom ovog "Luthera ekonomije namjesto katoličke čestitosti nastupila protestantska licemjernost."¹⁰ Po njima je razrada privatnog vlasništva jedini pravi doprinos A. Smita ekonomskoj teoriji. Ističući, međutim, da je Smitov sistem pokazao izvjestan napredak u odnosu na prethodni merkantilni, klasici marksizma naglašavaju i sljedeće: "Ukoliko se ekonomisti više približavaju sadašnjici utoliko se više udaljavaju od poštenja. Sa svakim napretkom vremena, nužno se povećava namjerno izopačavanje da bi ekonomiju održalo na visini vremena. Zato je npr. Rikardo krivlji od Adama Smita, a Mek Kulok i Mil od Rikarda."¹¹

Detaljno analizirajući kreditni sistem svog vremena, Marks je uočio da se on dosta komplikuje usljed špekulativnog izdavanja mjenica i "dijelom robnim poslovima vršenim u svrhu prostog fabrikovanja menica"¹² što samo stvara privid dobro obavljenog posla i često dovodi do prevare proizvođača ili kreditora, a to naravno, po pravilu, na kraju dovodi do poremećaja ekonomskih tokova. Po Marksu, kriza 1857. godine je izbila neposredno iza proslave uspješnog poslovanja. "I čudnovato u svojoj History of Price, Took još jednom proživljava ovu iluziju kao istoričar svake krize. Posao je uvek zdrav kao dren i kampanja teče s najvećim uspehom, kad najedared nastupi slom."¹³ Savremeni ekonomisti, pri analizi ovovremenih kriza, ističu da u ovakvim slučajevima prevlađuje iracionalni entuzijazam. "Tijekom ekonomske ekspanzije investitori

postaju sve više optimistični i željni tražiti prilike za profit koje će se isplatiti u udaljenoj budućnosti, a zajmodavatelji postaju manje neskloni riziku".¹⁴ Analizirajući ulogu bankarskog sistema u kriznoj situaciji 1844-45. godine, Marks je došao do zaključka da on može finansijsku krizu otežati, "ali nema tog bankarskog zakonodavstva koje krizu može odstraniti."¹⁵

Ukoliko bi se želio moralizovati ekonomski život u marksističkom kontekstu, onda, naravno, treba eliminisati sve ono što ga demoralizuje, a to nas obavezno uvodi u marksističku analizu otuđenja koja, kako to ističe jedan francuski postmarksist,¹⁶ označava prokletstvo koje prisiljava savremenog radnika da proizvođači bogatstvo za drugoga proizvodi istovremeno i sopstveno materijalno i moralno poricanje: da bi zaradio za život on mora da ga izgubi kroz patologiju rada, masovno otpuštanje, niske plate itd. Ekonomska (kao i ekološka) kriza na poseban način karakteriše ovo otuđenje pa je to u stvari antropološka kriza odnosno, kriza ljudskog života. "Nema potrebe da čitamo Kanta pa da budemo svjesni amoralnosti kapitalističkog sistema."¹⁷

Kao što se uočava, Marksova analiza kapitalizma i kapitalističkih kriza, je i danas veoma aktuelna. Bez obzira na to što Marksu neki prigovaraju analitički pristup ovoj tematici kroz vječni manihejski sukob dobra i zla, gdje zlo predstavlja vlasništvo sredstava za proizvodnju, ipak ga moraju priznati kao vrsnog analitičara istorijskog i socijalnog razvoja. Mnoga pitanja koja je on postavio nisu još riješena. Rehabilitujući nedavno Marksa (nakon Đordana Bruna, Galileja i Darvina), Vatikan je imao u vidu, prije svega, činjenicu da zanemarivanje Marksa vodi ka neokonzervatizmu te da su rješenja društvenih problema koje on sugerise u svojim radovima manje zlo od savremenih ultraliberalnih postavki.

Kejnzijanzizam i njegova socijalna etika

Uz marksističku literaturu u ovo vrijeme ponovo se iščitavaju i Kejnzovi radovi s obzirom da je kapitalizam izraz apsolutno slobodnog tržišta, za koga se vjerovalo da dugoročno vodi stabilizaciji i rastu, najvećim dijelom rezultirao najnovija krizna događanja. Kao i u drugim sličnim slučajevima, postkejnzijanci dolaze, takođe, mnogo više do izražaja pa se u nekim slučajevima njihovi raniji prijedlozi za ublažavanje globalnih ekonomskih

¹⁰ Marks, K., Engels, F., *Ekonomski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973., str. 12.

¹¹ Isto, str. 10.

¹² Marks, K., *Kapital I-III*, BIGZ, Beograd 1973., str. 1546.

¹³ Isto, str. 1547.

¹⁴ Kindelberger, C.P., Aliber, R.Z., *Najveće svjetske finansijske krize: manije, panike, i slomovi*, Masmedia, Zagreb, 2006., str. 22.

¹⁵ Marks, K., Isto, str. 1551.

¹⁶ Seve, L., *Penser avec Marx aujourd' hui*, La dispute, Paris, 2008., (prema *Monde diplomatique*, december, 2008.)

¹⁷ Isto.

problema (tzv. Tobinov porez, npr.) ponovo razmatraju u novom aspektu.

Danas se posebno apostrofiraju Kejnsova socijalna etika i iz njegovog opusa forsiraju promišljanja o kapitalizmu kao nestabilnom ekonomskom sistemu sklonom krizama i kritika rentijevskog kapitalizma. Kejnsova "Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca" koja je nekad uticala na pojavu kejnsovanske revolucije i razvoj makroekonomske analize, sa naglaskom na povećanje uticaja države na privredne tokove, danas posebno pomaže razumijevanju aktualnih ekonomskih problema.

Još 1926. godine Kejnso je isticao da je glavni zadatak ekonomista da naprave razliku između pojava koje ulaze u dnevni red države i onih koje se nalaze van tog dnevnog reda. Političari bi, po njemu, istovremeno trebali da razviju demokratsko uređenje koje bi realizovalo utvrđene zadatke iz tako uspostavljenog dnevnog reda. Po njegovom mišljenju, najveći doprinos rastu kapitala daju, u stvari, ljudi koji djeluju iz najnižih motiva, a sam kapitalizam se razvija kroz vječni rat dvije ljudske slabosti, pohlepe i straha.

U svojoj viziji budućnosti Kejnso smatra da će vremenom novac izgubiti društveni značaj, što će rezultirati značajne promjene moralnog kodeksa. Tada će se, kako on smatra, ljudi moći osloboditi pseudomoralnih principa koji su ih pritiskivali stotinama godina i mračne ljudske principe proglašavali vrlinama. Ali Kejnso je ovdje itekako oprezan pa tvrdi da još nije vrijeme za to. "Još barem stotinu godina moramo lagati sebe i druge da je poštenje u stvari podlost, a podlost u stvari poštenje; naime podlost je korisna, a poštenje nije. Još neko vreme pohlepa, zelenaštvo i porez biće naši bogovi."¹⁸

Globalni odnosi snaga po završetku Drugog svjetskog rata nisu omogućili realizaciju Kejnsovog prijedloga monetarnog sistema baziranog na bankoru (jedinственој obračunskoj valuti) pa su SAD sa dolarom, MF i WB uspostavile potpunu globalnu hegemoniju. Nije prihvaćen ni Kejnsov prijedlog jednog sistema globalne finansijske rezerve. "Na sastanku u Breton Vuđu 1944. godine, SAD su u činu ličnog interesa koji je skupo stajao, blokirale punu primjenu Kejnsovog plana. To je stara ideja čije vrijeme je sada konačno nastupilo."¹⁹ Po mišljenju mnogih ekonomista, Kejnsovo vrijeme je nastupilo, osim u finansijskoj, i u drugim sferama ekonomskog života. Postavlja se logično pitanje, kako bi se globalni razvoj odvijao da je to vrijeme nastupilo 1945. godine.

¹⁸ Kejnso, Dž. M., *Ekonomski eseji*, CECOS, Novi Sad, 1987., str. 278.

¹⁹ Štiglic, Dž., *Primiče se smrt dolara, Ekonomska politika*, Beograd, oktobar 2009.

Ultraliberalni tržišni fundamentalizam kao potencijalni uzrok ekonomskih kriza

Društveni i ekonomski razvoj mnogih zemalja u posljednjim decenijama proteklog stoljeća je krenuo posebnim putem ostavljajući po strani smitovsku etiku, postavke klasika marksizma i kejnsovanske ranije u praksi već dokazane postulate. Ostaje svakako pitanje (koje, naravno, zaslužuje širu elaboraciju), šta je to što je uslovlilo da bude odbačen teorijski okvir svih pomenutih razvojnih filozofija, odnosno da se prihvati sužena smitovska liberalna paradigma bez njene etičke komponente, odnosno da prevlada destruktivna neoliberalna mantra sa apsolutno slobodnim tržištem. Djelimično tačan odgovor na to pitanje, po našem mišljenju, daje jedan poznati nobelovac: "Čovjek iz 1970-ih je ulovljen u zamku sopstvene dileme pa shvata da su velike alternative laissez-faire i socijalizam na umoru i da njihovo vraćanje u život ne treba predviđati."²⁰ Time je koncept ultraliberalizma postao vodeća politička i ekonomsko razvojna ideologija koja u stvari odstupa od osnovnih odavno proklamovanih liberalnih principa. Ovakva modificirana liberalna koncepcija ekonomskog života ima svoju ekonomsko-političku osnovu u postulatima Čikaške škole, a teorijsko-političku u idejama neokonzervatizma. Po mnogima jedan od njenih rodonačelnika F. Hajek je istovremeno i intelektualni otac reganomike i tačerizma. Nepomirljivi liberal M. Fridman, predstavljajući ovakav pristup ekonomskoj aktivnosti kroz tržišnu privredu ističe 1983. godine između ostalog: "Svima nam je poznat ključni uvid koji je u ovaj predmet omogućio Adam Smit, a koji povlači takvu mogućnost djelovanja tržišta kojom se koordiniše ekonomsku aktivnost."²¹ U novonastalom interesno-dioničkom kapitalizmu postoji samo jedna vrsta moralne odgovornosti u poslovanju, a to je kreiranje što većeg profita dioničarima "koliko god je to moguće bez košenja svakodnevnih normi moralne ispravnosti."²² Etički standardi se ovdje, dakle, znatno relativiziraju u odnosu na klasične liberalne postavke. Slično na ovu temu rezonuje, u svom ultraliberalnom maniru, i drugi ekonomist nobelovac 10 godina kasnije: "Pravo na rad i zaštita prirodne okoline u većini razvijenih zemalja su dobili pretjerane razmjere. Slobodna razmjena će neke od ovih pretjeranosti potisnuti primoravajući svakog da ostane konkurentan prema robi koja se uvozi iz nerazvijenih zemalja."²³ Savremena kriza je, kao što se uočava,

²⁰ Bjukenan, Dž., *Granice slobode*, Dereta, Beograd, 2002., str. 232.

²¹ Fridman, M., *Tržište, plan i cene*, Ekonomska politika, Beograd, 7 novembar 1983.

²² Isto.

²³ *Monde diplomatique*, novembar 2009.

kriza anglosaksonskog modela ekonomskog života u čijoj osnovi je apsolutno slobodno tržište i reducirana uloga države. Nekada definisani ključni aspekti dobre države (onako kako ih je postavio T. Džeferson) sada su dobrim dijelom zanemareni.

III KAPITALIZAM I ETIKA: INTERAKCIJA U VREMENU I GEOPROSTORU

Istraživanje relacija između kapitalističkog sistema i etike je jedna od veoma interesantnih tema intelektualne istorije. Bez obzira, međutim, na dugotrajno prilagođavanje argumenata i kontraargumenata novim okolnostima i promijenjenim uslovima ekonomskog života, istorija nije do sada dala definitivnog pobjednika u ovim raspravama. U današnje vrijeme se mogu odbaciti oni argumenti za koje je ekonomska istorija pokazala da su neutemeljeni ali još ne postoji globalni konsensus kojim se ekonomiji daje prednost nad etikom i obratno, mada su se oblasti ovih rasprava i proširile te dobile novu dimenziju (sve intenzivnije isticanje potrebe za etičkim normama u ekologiji kroz regulaciju prirodnih monopola i eksternalija, naglašavanje neetičnog ponašanja u kontekstu korupcije i poduzimanje antikorupcijskih aktivnosti, definisanje pravila ponašanja na tržištu itd.). Rasprave o odnosu kapitalizma i etičkih vrijednosti se vremenom proširuju i na nova područja u kojima se događa brzi tehnološki razvoj (kloniranje, genetički inženjering itd.) i izlaze iz sfere "čiste" ekonomije sa tendencijom uvećanja intenziteta rasprave kao i brojnosti učesnika koji u njima sudjeluju. U ovakvim raspravama mora se voditi računa i o činjenici da i etičnost evoluirala odnosno da je i ona podložna kontinuiranim transformacijama što je donekle suprotno kršćanskom i prosvjetiteljskom mišljenju. Međutim, etički principi i ideali, opšteprihvaćeni u nekom društvu se po pravilu prilagođavaju promijenjivim uslovima sredine ali treba da ostanu uvijek ono što je bitno za napredak tog društva. "Ali činjenica da naša etika nije rezultat čovjekove nadmoćne inteligencije da otkrije kako je ona bolja, već da je ona rezultat procesa kulturne selekcije, objašnjava zašto je svi mi ne volimo."²⁴ Ključno pitanje je, da li kapitalizam kao do sada najefikasniji poznati ekonomski model življenja može funkcionisati sa političkim modelom različitim od liberalne demokratije i kako uspostaviti racionalan intenzitet veza između ekonomskog organizovanja i etičkih vrijednosti društva. Naime, sve prisutniji imoralizam trke za profitom dovodi i do apstraktno slike kapitalizma bez moralne dimenzije. Stoga je E. Morin potpuno u pravu kada tvrdi: "Sav etički

problem, barem današnji proizlazi iz činjenice da sve u našoj zapadnoj civilizaciji teži favorizovanju našeg egocentričnog softvera; dok naš altruistički komunitarni, softver ostaje nerazvijen."²⁵ Ovvremena kriza tjera ljude da ponovo mnogo više nego ranije razmišljaju o stvaranju društva u koje bi bila inkorporirana etika i socijalna pravda, odnosno društva sa manje nejednakosti, duboko demokratskog sa većom humanošću. To ne podrazumijeva samo moralizaciju svijeta finansija koju bučno najavljuju oni koji su do juče protežirali neoliberalizam i kočili rekonstrukciju globalne finansijske arhitekture. Moralna perspektiva je kosmopolitski univerzalizam. "Ta moralna perspektiva se može razvijati i braniti na mnogobrojne načine."²⁶ Upravo zbog toga treba obavezno aktivirati globalni altruistički i komunitarni potencijal te reducirati opasnosti kroz koje prolazi savremeni svijet tražeći kroz moralnu regeneraciju mogućnost globalne metamorfoze. Savremeni kapitalistički sistem generira egoizam pa će istorija sigurno osuditi robnu mondijalizaciju koja egzistira, prije svega, na varvarskoj eksploataciji fosilnih energenata niskih cijena. Braneći postavku da je moralni kapitalizam još uvijek moguć jedan autor istupa sa tezom da su propasti "Enrona", "Arthura Andersona" i "Wall Streeta" bile u stvari propasti pojedinaca koji nisu djelovali sa osjećanjem za odgovorno poslovanje. Suprotno tome, po njemu, "moralni kapitalizam zahtijeva prisutnost uma, organizaciju, način mišljenja."²⁷ Ovakva interpretacija je, po nama, dosta neargumentovana i bliži smo promišljenju jednog posmarsksista²⁸ koji smatra da je za upravljanje kapitalizmom potrebno da intelektualni i materijalni proizvođači ponovo u svoje ruke preuzmu sredstva za proizvodnju i postanu ne akcionari, već ono što stvarno jesu: "stvaraoci" društvenog bogatstva te da kao takvi imaju neotuđivo pravo da učestvuju u upravljanju proizvodnjom a preko nje i samim svojim životom. Pozivi za moralnu obnovu kapitalizma, podrazumijevajući pod tim sve izraženiji osjećaj društvene i lične odgovornosti, obuzdavanje finansijskih špekulacija i što je bitno reaktiviranje preduzetničkog duha na nedavnom seminaru u Parizu pod naslovom "Novi svijet, novi kapitalizam" rezultirali su evidentna intelektualna lutanja koja nisu, naravno, dala očekivane rezultate. Ranija Sarkozijeva izjava koja doslovno glasi: "Ja vjerujem u stvaralačku snagu kapitalizma ali sam siguran da on ne može opstati bez etike, bez poštovanja izvjesnog broja duhovnih

²⁴ Hayek, F.A., *Naše moralno naslijeđe* u L.von Mises, Hayek, F.A., *O slobodnom tržištu*, MATE, Zagreb, 1997, str. 47.

²⁵ Morin, E., *Etika*, Masmedija, Zagreb, 2009., str. 182.

²⁶ Franceschet, A., *Cosmopolitan Ethics and Global Legalism* in *Journal of Global Ethics* N°2, 2005., str. 26.

²⁷ Young, S., *Moralni kapitalizam, mišljenje privatnog interesa i javnim dobrom*, Croma, Zagreb 2006., str. 73.

²⁸ Seve, L., Isto

vrijednosti, bez humanizma, bez poštovanja za ljude²⁹ može se shvatiti kao "etička brigada" koja ima političku ulogu u društvu u kome je profit jedino mjerilo vrijednosti. "Moral propovedati je lako, moral zasnovati-teško."³⁰ U tom kontekstu se vjerovatno treba prisjetiti i još uvijek aktuelne kantijanske filozofije: "Ja mogu, istina da zamislim moralnog političara koji bira principe državne mudrosti, tako da oni mogu postojati uporedo sa moralom, ali ne političkog moralistu, koji u sebi krije moral onako kako to traži korist državnika."³¹ Ekonomska kriza čiji smo savremenici je po mnogima prije svega kriza regulacije sistema proizvodnje i kriza upravljanja preduzećima pa se u tom kontekstu postavlja pitanje kako naći alternativu savremenom preduzeću. Zbog toga je neophodno ući u dublju analizu nacionalne ekonomije i socijalne pravde. I. Gomez, ekonomist, direktor francuskog "Instituta za upravljanje preduzećima" ističe³² da se danas živi u postfordističkom vremenu, baziranom na inovaciji sa iluzijom da je rast brz i beskonačan pa u takvom sistemu akcionari uvijek traže što veći profit jer imaju moć bez odgovornosti. Kad se uđe u preduzeće ne treba primarno slijediti logiku profita. Postoji, kako navodi Gomez, model preduzeća koji zadržava fundamente kapitalizma ali koji predstavlja promijenjenu alternativu. To je model, društvene kooperativne proizvodnje. Model društvene kooperativne proizvodnje je najbolja garancija protiv individualizma, vlasnika preduzeća, hiperprofita i destrukcije zapošljavanja. To može biti vizija modernog preduzeća koja baštini socijalne ideje s kraja 19. stoljeća i neke principe francuskih poslijeratnih zakona i kao takva unosi novi duh u ekonomski sistem. Ovaj koncept po I. Gomazu treba doraditi i prilagoditi današnjem vremenu. Promišljanja jednog drugog francuskog ekonomiste izražena u članku pod naslovom: "Pour sauver la planète sortez du capitalisme" ("Da bi ste spasili planetu izađite iz kapitalizma"), po našem mišljenju, treba vjerovatno ostaviti po strani.

IV ŠTA DA SE RADI?

Stiče se dojam da nikad ranije etika kao tema nije pobudila tolika interesovanja kao nakon izbijanja posljednje ekonomske krize. Etički sistem se danas razmatra, kako u tzv. koordinisanim kapitalističkim privredama (npr. Njemačka, Japan) u kojima je ta koordinacija segment izvjesne šire solidarnosti, gdje često suprostavljene aktere udružuje neki viši interes od njihovog sopstvenog,

tako i krajnje liberalnim kapitalističkim sistemima (SAD, Velika Britanija), gdje akteri ni u kom slučaju nisu odgovorni ni moralno ni ekonomski za bilo kojeg člana tog sistema. Usljed toga se ovdje, prije nego drugdje može dogoditi ono što Štiglic navodi kao eklatantan primjer: "Za razliku od bankara koji mogu da pronevjere milione dolara, svi drugi predstavnici, našeg društva-dioničari, poreski obveznici, vlasnici nekretnina i radnici trpe posljedice lošeg ponašanja rukovodstva kompanija."³³ On takođe dovodi u sumnju etičnost bankovnih povišica i primanja direktora kompanija u SAD-u, postavljajući pitanje da li su oni baš toliko uspješniji od kolega u drugim zemljama čija su primanja mnogo niža. Kad je riječ o SAD-u, treba imati u vidu i činjenicu da se u ovoj zemlji već nekoliko decenija "proizvodi reforma" u kojoj je liberalizacija, reducirajući plate i socijalnu zaštitu, primorala desetine miliona ljudi da se zadužuju i "investiraju" u cilju obezbjeđenja vlastite egzistencije. Proizlazi da nije veliki rast potrošnje nego veliki pad plata (u SAD-u su u razdoblju od 2000 do 2007. godine koje su rasle 0,01% godišnje), što je prisililo ljude da se zadužuju. U tom razdoblju došlo je i do redistribucije bogatstva (1% najbogatijih Amerikanaca raspolaže danas sa 1/5 ukupnog prihoda zemlje) i reduciranja američke srednje klase. To je naravno mnogo daleko od radne etike koju je nekad hvalio Tokvil u svojoj analizi američke demokratije kao prirodno i časno stanje ljudskog postojanja. Mnogo je to daleko i od Veberovog asketskog kapitalizma u kome su u kalvinističkom i luterijanskom duhu protežirani naporan rad, štednja, poštenje i lična odgovornost. Bit kapitalizma, posmatrana kroz racionalno kontrolisanje nagona za sticanje bogatstva, je danas potpuno zapostavljena. Intelektualna debata na temu kako preurediti kapitalizam u stabilniji i pravičniji ekonomski sistem je danas posebno aktuelna. Nakon izbijanja posljednje ekonomske krize u traženje alternative neoliberalizmu uključuju se najprije akademski, a potom intelektualno-elistički i populistički krugovi, insistirajući na "preuređenju" kapitalizma ili se pak reaktualizira "novi socijalizam" sa dominantnom idejom ravnoteže slobode, pravde i solidarnosti što, ako se dublje analizira ima svoje biblijske korijene. U nastupajućoj eri intelektualnog nereda, bučnog užurbanog življenja i kontinuiranog straha od svega i svačega i kada tehnocentrični progres rezultira ljudsku istrošenost u trci za materijalnim vrijednostima, strah od povratka "špekulativnom mjestu" koji će rezultirati novu krizu je uvijek prisutan. J.H. Lorenzi, predsjednik francuskog kluba ekonomista nedavno ističe: "Mjesto nije još

²⁹ *Le Monde*, Paris, 28. novembar 2007.

³⁰ Šopenhauer, A., *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003., str. 162.

³¹ Kant, I., *Večni mir*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995., str. 79.

³² *Le Monde*, Paris, 26. novembar 2009.

³³ Štiglic, Đž., *Visoka cena pohlepe "magova" sa Voltstrita*, Danas, Beograd, 19.10.2009.

tu ali on je pred nama. To je rizik koga se uvijek treba čuvati.³⁴ Jaz između realne ekonomije i finansijske sfere, po njegovom mišljenju, je još uvijek prisutan. Ideja (ponovo aktuelizirana) o uvođenju globalnog (Tobinog) poreza u cilju reduciranja budućih finansijskih šokova mada je na samitu G-20 predložena od premijera Velike Britanije u kontekstu budućeg ugovora između banaka i poreskih obveznika u cilju "boljeg uređenja finansijskih tržišta na principima rada, odgovornosti, integriteta i pravde"²⁴ je prihvaćena od strane Evropljana ali ne i Amerikanaca. Nakon svega naprijed navedenog, postavljaju se suštinska pitanja: Šta da se radi i kako dalje u globalnoj ekonomiji? Suština problema može se naći u političko-antropološkoj literaturi: "Za razliku od starih svjetskih imperija nova kapitalistička svjetska ekonomija nije smjestila ekonomsku moć u ruke vladara nego u ruke vlasnika sredstava za proizvodnju."²⁵ Nasuprot tome, svjetska politička vlast je diferencirana po nacionalnim državama pa je perspektiva svjetskog sistema u neskladu sa antropološkom baštinom usredsređenom na više ili manje razgraničene narode. "Samo države i državnih savezi imaju moć "čovječanstvo" nema moć."²⁶ Jedna od posljedica ovovremene krize je da ona, silom prilika, reaktivira ljudski um u pozitivnom smjeru. U tom kontekstu sazrijeva sve više mišljenje da mora doći do preokreta na globalnom planu koji zahtijeva hitno međunarodna rješenja u cilju reformisanja međunarodnog ekonomskog sistema i višeg nivoa ekonomske saradnje na globalnom nivou. Prema mišljenju direktora Svjetske banke, 21. stoljeće bi moralo biti "doba odgovornosti" (a ne propadanja) što bi između ostalog podrazumijevalo: dovršetak Doba runde trgovinskih pregovora, odgovornije ponašanje prema okolini, odgovornost multilateralizma, izdvajanja 0,7% fondova razvijenih zemalja za nerazvijeni svijet itd.²⁷ Kako i u kom obimu bi se mogao realizovati ovaj Zelikov koncept posebno je pitanje. Po našem mišljenju, treba imati u vidu ranije promišljanje Džejmsa M. Bjukenana, ekonomiste nobelovca, koji konstatuje da u svim aspektima svog života, izgleda da savremeni čovjek ima potrebu za sociopolitičkim "preobraćenjem" u novu koncepciju društva. Bez takvog preobraćenja, konstitualna revolucija koja bi mogla biti neophodna za opstanak ne može se odigrati. U iščekivanju takve revolucije treba svakako živjeti u nadi da će se to dogoditi mnogo prije nego što to pesimisti predviđaju.

³⁴ *Le Monde*, Paris, 3. novembar 2009.

²⁴ *Le Monde*, Paris, 10. novembar 2009.

²⁵ T. Luelen, *Uvod u političku antropologiju*, "Gradac", Čačak, 2001., str. 128.

²⁶ R. Safranski, Isto, str. 23.

²⁷ *Financial Times*, 28.01.2009.

ZAKLJUČAK

Epoha kapitalizma je započela prije otprilike pola milenija i vremenom je prolazila kroz različite razvojne faze. Savremeni kapitalizam, posebno u ovom vremenu velike ekonomske krize zahtijeva, prije svega, etičko preispitivanje. Intelektualne debate o „preuređenju“ kapitalizma vode se danas u mnogim dijelovima svijeta i već se počinju lansirati nove ideje na tu temu. To je jedna od glavnih tema i Svjetskog ekonomskog foruma i sesija G-20. Svi akteri se slažu da je neophodna nova mapa puta i uspostava novog ekonomskog poretka na globalnom nivou u kome će se ekonomske krize moći kontrolisati. Za uspostavljanje tog poretka, ključni uslov su globalna saradnja i međunarodna rješenja na ekonomskom planu. Parafrazirano u duhu Kantove etike, mir na Zemlji mora biti djelo svih ljudi. Pri operacionalizaciji pomenutog uslova biće neophodno koristiti, između ostalih i ekonomske doktrine i ideje prezentirane u ovom radu.

LITERATURA

- [1] Aristotel, *Nikomahova etika*, IKZO, Novi Sad, 2003.
- [2] Bjukenan, Dž., *Granice slobode*, Dereta, Beograd, 2002.
- [3] De Tokvil, A., *Demokratija u Americi*, IKZO, Novi Sad, 2002.
- [4] *Ekonomist*, br. 443, Beograd, 2008.
- [5] Fridman, M., *Tržište, plan i cene*, Ekonomska politika, Beograd, 7 novembar 1983.
- [6] Hayek, F.A., "Naše moralno naslijeđe" u L.von Mises, F.A.Hayek, "O slobodnom tržištu", MATE, Zagreb, 1997.
- [7] Kant, I., "Večni mir", Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995.
- [8] "Journal of Global Ethics", N°2, 2005,
- [9] Kejnz, Dž. M., *Ekonomski eseji*, CECOS, Novi Sad, 1987.
- [10] Kindelberger, C.P., Aliber, R.Z., *Najveće svjetske finansijske krize: manije, panike i slomovi*, Masmedia, Zagreb, 2006.
- [11] Koprek, I., *Gospodarska etika u vremenu postmoderne i u vremenu globalizacije*, u Zborniku, Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, MATE d.o.o., Zagreb, 2007.
- [12] Malanga, S., *Šta se desilo sa radnom etikom*, Ekonomska politika, Beograd, 14.09.2009.
- [13] Marks, K., F. Engels, *Ekonomski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- [14] Marks, K., *Kapital I-III*, BIGZ, Beograd, 1973.
- [15] *Monde*, Paris, 28 novembar 2007 i 26 novembar 2009.
- [16] *Monde diplomatique*, novembar 2009.
- [17] Morin, E., *Etika*, masmedija, Zagreb, 2009.
- [18] *NIN*, Beograd, novembar 2009.
- [19] Safranski, R., *Koliko globalizacije čovjek može podnijeti*, Ljevak, Zagreb, 2008.
- [20] Seve, L., *Penser avec Marx aujourd' hui*, La dispute, Paris, 2008., (prema *Monde diplomatique*, decembar, 2008.)
- [21] Smit, A., *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd, 1970.
- [22] Šopenhauer, A., *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003.
- [23] Štiglic, Dž., *Primiče se smrt dolara*, Ekonomska politika, Beograd, oktobar 2009.
- [24] Young, S., *Moralni kapitalizam*, Croma, Zagreb, 2006.